

<https://doi.org/10.15407/rksu.35.182>

УДК 930.253.94(477)

Ірина Клименко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу джерелознавства
Інституту рукопису, Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського (Київ, Україна)
ORCID: 0000-0002-0081-2055
E-mail: irinaklim18@gmail.com

З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕНИ КОМПАН: МАЛОВІДОМА СТАТТЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ XVII—XVIII СТОЛІТЬ

Метою роботи є залучення до наукового обігу не оприлюдненого досі документа з наукової спадщини відомої вітчизняної вченої Олени Компан, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, як джерела з вивчення історії українських міст XVII—XVIII ст., зокрема динаміки розвитку ремесел, промислів і торгівлі в Кам'янці-Подільському. **Методологія** дослідження ґрунтується на застосуванні принципів історизму й об'єктивності та загальноісторичних методів — хронологічного, ретроспективного, проблемно-тематичного. **Наукова новизна дослідження.** Вперше документальне джерело авторства Олени Компан, в якому висвітлена історія українського міста Кам'янця-Подільського XVII—XVIII ст. з огляду на його соціально-економічний розвиток з акцентуванням на аспекті ремісничого навчання, залучається до наукового обігу. **Висновки.** Серед багатогранної архівної спадщини Олени Компан, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, є комплекс документів з тематики, якій відома українська історикня присвятила низку новаторських за висновками праць та докторську дисертацію. Джерелознавча цінність досі не оприлюдненої розвідки «Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» полягає в тому, що її основу становить аналіз

Цитування: Клименко І. З архівної спадщини Олени Компан: маловідома стаття з історії українських міст XVII—XVIII століть. *Рукописна та книжкова спадщина України*. 2025. № 1 (36). С. 170—182. <https://doi.org/10.15407/rksu.36.170>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована за умовами відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

архівних документів про місто середньовічної України, зокрема «Цехової книги кушнірів Кам'янця-Подільського XIII ст.». У дописі вченої розкрито історію міста Кам'янця-Подільського з акцентуванням на його соціально-економічному розвитку. Висвітлені процеси зародження капіталістичних відносин, формування внутрішнього ринку в Україні XVII—XVIII ст., причини зростання міського населення, проаналізовано динаміку розвитку ремесла та обґрунтовано необхідність ремісничого навчання.

Ключові слова: Олена Компан, історія українського міста, Кам'янець-Подільський, XVII—XVIII ст., Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, публікація документа.

Актуальність теми дослідження. Актуальність вивчення наукового спадку доктора історичних наук Олени Компан (1916—1986) полягає в тому, що її ім'я, поряд з іменами Івана Дзюби, Олени Апанович, Михайла Брайчевського та інших, стоїть в одній шерезі науковців-шістдесятників, які вже від 50-х років XX ст. дозволяли собі мати власну критичну думку стосовно «радянської» історії, наголошуючи на колоніальній політиці російського царату, що гальмувала процес створення української нації. Так, в одній зі своїх, звісно, неопублікованих студій учена стверджувала, що наприкінці XIX ст. царським урядом Росії «...було знищено залишки (української. — І. К.) державності, яка по своїй соціально-економічній природі стояла вище російського державного ладу» [1]. А розглядаючи низку проблем вітчизняної історії в контексті світової минувшини, дослідниця історії ранньомодерного українського міста доводила, що «очевидним перебільшенням є положення про істотну відсталість українських міст, порівняно із західноєвропейськими» [2, с. 29—30]. Отже, залучення на широкий суспільний загаль кожного не актуалізованого досі дослідження вченої-реформаторки безперечно є на часі.

Аналіз досліджень і публікацій засвідчує, що історія українського міста XVII—XVIII ст., зокрема його соціально-економічного розвитку, цікавила і продовжує привертати увагу наукової спільноти. До дослідників цієї тематики радянського періоду належать П. Клименко [3—5] з його студіїми стосовно цехової організації ремісничого прошарку міського населення, Я.П. Кісь [6, 7] з оглядами ремесел і торгівлі Львова періоду феодалізму, І. Крип'якевич [8] з аналізом адміністративного поділу України в XVII ст. Соціально-економічний розвиток міст та містечок сучасної України вивчає А. Доценко [9, 10]. Стосовно задекларованої нами теми публікації О. Компан слід згадати розлогу рецензію на монографію вченої «Міста України в другій половині XVII ст.» (Київ, 1963) Л. Мельник, З. Мухіної [11], в якій вони позитивно оцінили ґрунтовну джерелознавчу складову дослідження.

Метою дослідження є залучення до наукового обігу документа з наукової спадщини відомої вітчизняної вченої Олени Компан як джерела з вивчення історії українських міст XVII—XVIII ст., зокрема динаміки розвитку

ремесел, промислів і торгівлі в Кам'янці-Подільському, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Виклад основного матеріалу. Олена Станіславівна Компан належить до тієї нечисленної когорти істориків радянської доби, яка, нівелюючи зашкарублі «совєцькі» ідеологеми, торувала власний шлях у тогочасній науці, відновлюючи правдиву минувшину нашої держави.

Народившись на Донеччині в сім'ї поляка та росіянки, Олена, хоча й закінчила російську школу, самотужки, через спілкування з друзями-українцями, старанно вивчала українську мову та літературу. Потім були два роки навчання в Інституті іноземних мов, ще два — в Київському польському педагогічному інституті й нарешті — історичний факультет Київського університету. Упродовж нетривалого часу працювала в туристичній галузі Києва, а за кілька років до Другої світової перебралась із сім'єю до Чернівців, куди направили на роботу її першого чоловіка — Юрія Компана. Син Олени Станіславівни Ярослав стверджував, що саме його батько відіграв вирішальну роль у становленні матері як патріотично налаштованої українки. Зі свого боку, думаємо, що ті два роки перебування в Чернівцях і праця в місцевому краєзнавчому музеї та й повоєнне завідування відділом у Державному історичному музеї Української РСР багато чого додали Олені Компан як українському історику. У 1947 р. історія нарешті стає її безпосереднім фахом — Олена Станіславівна вступає до аспірантури Інституту історії АН УРСР та починає своє сходження до вершин науки. І якщо перші студії Компан, включаючи її кандидатську дисертацію «Формування робітничого класу залізорудної та металургійної промисловості Півдня України 80—90-х рр. XIX ст.», були присвячені дослідженню історії України модерного часу, то надалі, ставши старшим науковим співробітником відділу історії феодалізму, вчена на довгі роки занурилась у вивчення пізнього Середньовіччя та ранньомодерного періоду нашої держави. Цей часовий відтинок вважався неактуальним для радянської історичної науки — про козацьку добу, Запорозьку Січ, «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького» тощо згадувалося лише побіжно й аж занадто поверхово. У відділі феодалізму на той час працювало ціле сузір'я вчених, прізвища яких згодом стали символами покоління шістдесятників в Україні, — це Олена Апанович, Ярослав Дзира, Михайло Брайчевський. Різнобічно освічена, з неординарним мисленням, широким діапазоном наукових інтересів, вільним володінням польською мовою Олена Компан на понад 15 років стала членом, а згодом і окрасою та гордістю цього осередку вольності у стінах Інституту, в якому тривала боротьба з «антирадянськими націоналістичними елементами».

Ознайомлюючись з першоджерелами в архівах, Компан відкрила для себе практично не досліджену тематику, а саме історію середньовічних та ранньомодерних українських міст, зокрема їхнього соціально-економічно-

го життя. З-під її пера вийшла низка наукових праць, присвячених цій проблематиці, які згодом стали основою докторської дисертації вченої. У листі до Л. Затовського Олена Компан буквально декількома реченнями описала ту колосальну роботу — не лише дослідницьку, а й моральну, яка лягла на її жіночі плечі: «...я дуже багато попрацювала і не лише попрацювала, але й боролася... Я виборола істину...» [12]. А істиною для дослідниці став новаторський висновок, який «заперечував усталену в радянській історіографії думку про пізній початок буржуазного розвитку в Україні (друга половина XVIII ст.) і доводив, що капіталістичні форми — внутрішній ринок, початкові форми мануфактурного виробництва, поява передбуржуазії та передпролетаріату — зародилися на українських землях наприкінці XVI — у другій половині XVII ст.» [13].

Окрім середньовічної урбаністики, до наукових зацікавлень Олени Компан належали теоретичні та методологічні проблеми історіософії, питання спеціальних історичних дисциплін, дослідження феномена Запорозької Січі, визначення періодизації історії України тощо.

На жаль, у 1972 р. учену насильно відлучили від великої науки, звільнивши з академічного Інституту історії «за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами» й цинічно замаскувавши це «діяння» під скорочення «неперспективної тематики». Але майже 15 років — до останнього свого подиху — Олена Компан не полишала увагою ані науки, ані культури — виборювала своє право публікуватись у пресі, писала рецензійні статті, стала автором історіософської праці «Кипень у “Казані історії”». Видатна науковиця, вродлива жінка, чудова дружина, мама та бабуся — такою запам'ятали Олену Станіславівну ті, кому пощастило знати її особисто. Інші ж просто із захопленням читали її новаторські історичні праці.

Представлена нами до публікації розвідка Олени Компан «Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» зберігається в особовому архіві вченої (Ф. 297. Од. зб. 893) в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У ній дослідниця, надаючи загальну характеристику ранньомодерних українських міст з огляду на їхній економічний розвиток і визначаючи їх як «фактор розкладу феодального ладу», докладно дослідила такий визначний ремісничий центр України XVII—XVIII ст., яким був Кам'янець-Подільський. Вибір теми вчена аргументувала тим, що «...міст українських, в яких населення досягало 20—30 тисяч в XVII—XVIII ст., було 3. Це — Київ, Львів і Кам'янець-Подільський».

Наукова новизна. Вперше документальне джерело авторства Олени Компан, в якому історія українського міста Кам'янця-Подільського XVII—XVIII ст., зокрема його соціально-економічний розвиток з акцентуванням на аспекті ремісничого навчання, залучається до наукового обігу.

Висновки. Джерелознавча цінність публікованої статті «Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.» О.С. Компан полягає в тому, що вона містить історичну інформацію про українське місто середньовічної України. У документі розкрито соціально-економічну історію виникнення українського міста та його соціально-економічний розвиток. Висвітлено процес зародження капіталістичних відносин, формування внутрішнього ринку в Україні XVII—XVIII ст. і тісний зв'язок зі зростанням міського населення, динамікою розвитку ремесла, необхідністю ремісничого навчання.

Публікація статті О. Компан здійснюється мовою оригіналу, зі збереженням орфографічних особливостей тексту. В окремих випадках текст доповнено розділовими знаками.

**Компан О.С. «Історія Кам'янця-Подільського
як центру ремісничого навчання в XVII—XVIII ст.»**

Історія Кам'янця-Подільського як центру ремісничого навчання XVII—XVIII ст. є, по суті, історією його економічного розвитку та економічних зв'язків за феодалізму. Вона нерозривно пов'язана з усім комплексом життя міста. Адже кожне місто, в науковому розумінні цього слова, є осередком розвитку промисловості / за феодалізму ремесла як першої, архаїчної стадії розвитку промисловості / та торгівлі. Досягнення марксистської науки в області історії міст насамперед полягало в послідовно науковому визначенні сутності міста як явища в основі своїй соціально-економічного.

Своїм походженням міста зобов'язані не культурним, політичним або юридичним факторам, а економічним. Вони виникли внаслідок процесу відокремлення ремісничої і торговельної діяльності від землеробської. Природно, що з самого початку ремісничо-торговельне населення вимагало обміну з сільським населенням, оскільки городяни потребували для свого існування виробів землеробства. Стався розкол єдиної сфери господарства на дві — ремісничо-торговельну і землеробську — і між цими сферами виник і вже не припинив функціонувати обмін товарами. Незалежно від того, чи цей обмін здійснювався безпосередньо самими виробниками, чи за посередництва спеціалістів по торгівлі, обмін цей — найбільш переконлива ознака існування міського населення. Такий висновок впливає з марксистського визначення поняття місто.

Міське населення всюди зростало насамперед за рахунок утікачів з села, утікачів від особливо важкого феодального визиску, від кріпацтва. Отже, поряд з ремісниками сільськими в міста приходили люди, які ремеслом не займалися. Частина їх поповнювала категорію торгового люду, ставала ремісничими учнями, служила в наймах або продовжувала на новому місці займатися звичним землеробством. Тому-то характерною рисою феодальних міст була так звана аграрна смуга, що складалась з лук, ріллі, пасовиськ, сіножатей навколо міста. В самому місті город і фруктові сади також були звичайним і поширеним явищем. Однак ця особливість аж ніяк не може бути аргументом при запереченні міського характеру населення. Місто, як і кожне явище в природі і суспільстві, не є раз на завжди в сформованому вигляді. Воно має свої періоди зародження, розвитку і загибелі, якщо говорити

про його буття. Адже із процесом стирання різниці між містом і селом природно зникає і саме місто як явище, що в тій або іншій мірі завжди протистояло селу. Поселення, в якому, скажімо, на 30 господарств припадало 10 ремісничо-торговельних і ремісничі вироби якого збувалися неремісничому населенню, уже було, по суті, міським, хай в ембріональному стані, але міським. Це був уже хай незначний, але осередок розвитку ремісничого виробництва і водночас ремісничого навчання. З часом, в міру економічного розвитку, аграрні риси в місті зникали і феодальні міста перетворювалися на буржуазні.

В силу різних сприятливих умов економічного, політичного, географічного характеру окремі міста випереджали в своєму розвитку інші. Від кількості ремісничого і торговельного населення залежали діапазон і щільність зв'язків міста, насамперед економічних зв'язків. Оскільки ж міста становили керівні ланки в утворенні сітки економічних зв'язків в країні, важлива роль великих міст в історичному розвитку народу не вимагає доказів. В зв'язку з цим зрозумілою є і необхідність особливо уважного вивчення історії найбільших міст, до яких на Україні безперечно належав за феодальних часів Кам'янець-Подільський, місто, як говорили сучасники, «на весь світ славне». Як встановили радянські дослідники, і в тому числі О.І. Баранович, І.П. Крип'якевич, Я.П. Кісь, М.М. Ткаченко, в масі своїй українські міста за чисельністю свого населення не відрізнялися або мало відрізнялися від феодальних міст Західної Європи та інших міст країн Східної Європи. Але щодо найбільших міст, то тут різниця була досить значна. Оскільки ж кожне велике місто становило і відповідний осередок ремісничого навчання, то ця різниця в чисельності населення міст відбивалася і на ролі цих міст в процесі підготовки кадрів ремісників у феодальному суспільстві.

Міста були фактором розкладу феодального ладу.

В зв'язку з історичною місією міст як керівних ланок в утворенні економічних зв'язків, які і ми можемо назвати товарно-грошовими відносинам, стоїть зауваження К. Маркса про те, що «перші феодальні міста були першою поразкою феодалізму» / К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. /. Це зауваження обґрунтовується тим теоретичним положенням, що товарне господарство є вихідним пунктом розвитку капіталізму. Ця перша поразка феодалізму, і елементи передумов буржуазного розвитку були тим міцніші, чим чисельнішою і відповідно діяльнішою була реміснична верства в містах.

Економічна спільність, що створювалася в країні внаслідок зростання виробництва, становила найважливішу умову формування нації і держави. Отже, чисельність ремісничого населення мала важливе значення і в процесі національного та державного розвитку. В свою чергу, чисельність ремісничого населення залежала від загальної кількості населення міста і населення країни в цілому. В XVII ст. представники «політичної арифметики», як називалася в той час статистика в Англії, статистика, котра щойно виникла, Джон Граунт та Вільям Петті відзначали роль великих міст в справі об'єднання країни, її економічної і політичної могутності. Пояснюється це знову все ж таки тим, що у великих містах було більше енергійного і політично найбільш свідомого ремісничо-торговельного населення.

Як стояла справа щодо цього на феодальній Україні, зокрема у XVII—XVIII ст. Тут були, як вже доведено, численні міста, але великих міст було не багато. Нам достовірно відомо, що міст українських, в яких населення досягало 20—30 тисяч

в XVII—XVIII ст., було 3. Це — Київ, Львів і Кам'янець-Подільський. Їх важлива економічна і політична роль в історії України безсумнівна. Але ми знаємо, що найбільші міста в інших країнах цього часу ставали на чолі формування національних держав, виростали на столичні центри з більшим або меншим політичним впливом внутрішнього і міжнародного характеру. Як правило, питома вага таких міст в житті країни відповідала значно більшій кількості населення, ніж ми бачимо в містах України. В таких столицях XVII ст., як Лондон і Париж, нараховувалось десь до 300—400 тисяч жителів. В Москві середини XVII ст., згідно з даними радянських вчених, було до 200 тисяч жителів. В Кракові, що до XVII ст. відігравав в Польському королівстві роль найбільшого економічного, політичного і культурного центру, було понад 70 тисяч жителів, в Празі — 60 тис. Найбільш могутні централізовані держави мали, як засвідчують факти, сотні тисяч жителів.

Пояснення цьому факту лежить в чисельності міського виробничо-ремісничого і відповідно торговельного населення. Скупчене у великій мірі, це населення було більш свідоме своїх прав і мало більше можливостей висувати і домагатися певних політичних програм. Як відомо, бюргерство на певному етапі розвитку було зацікавлене в утворенні централізованих держав, в ліквідації феодальної роз'єднаності і феодальної анархії. Скупчене у великих містах, воно становило більш організовану і свідому силу в процесі боротьби з феодальними порядками і формування централізованих держав. По великих містах бюргерство мало на своєму боці, при певних умовах, і значну поліцейську та воєнну силу. Так, в Англії в 1615 р. в такому значному ремісничому центрі, як Шеффільд, було тільки 2200 жителів, а в Лондоні тільки однієї міліції до 6 тис. чоловік.

В світлі цих фактів певний науковий інтерес становить історія і Кам'янця-Подільського як визначного ремісничого центру феодальної України, зрештою так само, як Київ і Львів. Чи не є міфом його економічна могутність, оскільки він ніколи не стояв на чолі формування української державності або на чолі визвольного руху XVI—XVII ст. На це питання в значній мірі допомагає знайти відповідь знання історії ремісничого розвитку міста і, зокрема, роль його як центру ремісничого навчання. Прихід учнів у великі міста на науку ремеслу з різних місцевостей України сприяв стихійним виробничим зв'язкам в країні, усвідомленню національної єдності.

Документи засвідчують, що в XVII—XVIII ст. в Кам'янець-Подільський приходили на ремісниче навчання підлітки із різних сіл і міст не лише Поділля, Правобережжя або України в цілому, але й з-за кордону. Тільки в один цех, що об'єднував стельмахів, колодіїв, бондарів і столярів, приходили на навчання юнаки з понад 100 міст України. Цехова книга XVII—XVIII ст. згадує тут такі міста, як Літин, Язловець, Бар, Смотрич, Скала, Бердичів, Монастирище, Паволоч, Троянівка, Біла Церква, Київ, Черча, Опатів, Коломия, Броди, Львів, Луцьк, Дубно, Олика, Старокостянтинів, Кременець та інші, а також численні містечка і села.

Відомо, що в дореволюційній історіографії, і особливо в західній, мала місце тенденція до перебільшення слабкості українських феодальних міст. Їм приписувалася принципова відмінність від міст Заходу Європи, які, ніби-то на відміну від міст східно-європейських, були справжніми повноцінними містами. Першим, хто виступив з науковою аргументацією проти такого погляду на українські міста, був П.В. Клименко. Йому ми завдячуємо не лише першими розвідками з історії українських міст, розвідками, написаними з позиції матеріалістичної теорії,

але й завданням та віднайденням ряду цінних документів з історії українського ремесла, міст і освіти на Україні. Серед таких документів насамперед слід назвати видану в 1932 р. «Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.», яку Клименко підготував до видання, але не закінчив роботи над цеховою книгою кам'янець-подільських кушнірів 1702—1779 рр. Оригінали цих документів загинули. Рукопис кушнірської книги сьогодні зберігається в інституті історії АН УРСР. Назва його «Цехова книга кушнірів Кам'янця-Подільського XIII ст.».

Записи в кушнірській книзі розповідають про кількість у майстрів учнів, про процедуру прийому і відпуску учнів після закінчення навчання. Всі ці відомості підтверджують думку про велику роль Кам'янця-Подільського в процесі підготовки на Україні ремісничих кадрів. Сюди прибували у XVIII ст. на навчання підлітки, діти міщан, селян, урядовців з численних міст, містечок і сіл. Зокрема, про це свідчать і прізвища учнів — Фастовець, Черкаський, Чернігівський, Китайгородський, Вінницький, Боярський, а також прямі вказівки на походження учня з Тернополя, Бару, Летичіва, Панівця, Завалля, Олики, Галича, Володимира, Жванця, Підгайців, Чернокозинців та сіл Вишкіні, Вишенки, Оринін, Соляне, Окнін, Горишне, Креків, Злочив, Блищанівка та ін.

Як бачимо, м. Кам'янець-Подільський в XVII—XVIII ст. становив центр притягання ремісничих учнів з найвіддаленіших частин України, і особливо з Правобережної України, Галичини та Волині. Документи, які є в нашому розпорядженні, дають можливість говорити про соціальний і національний склад учнівства. В основному, це були діти міщан, українці за походженням. У XVIII ст. все частіше праця учнів виконувалася як допоміжна. Учні все в більшій мірі перестають бути учнями і виступають як робоча сила в майстерні цехового майстра. Цей факт вказує на тенденцію поступового перетворення феодального ремесла в буржуазний промисел, цехового майстра на підприємця, а підмайстрів і учнів на представників тієї категорії населення феодальних міст, з якої формувався пролетаріат.

Підтверджує даний факт і цехова книга кам'янець-подільських кравців, рукопис якої, зроблений П. Клименком, сьогодні знаходиться у його друга і учня М.З. Суслопарова. Важливим висновком, який дозволили зробити згадані нами цехові книги, є однотипність цехового устрою на Україні, і зокрема в м. Кам'янцю-Подільському, та в інших європейських країнах.

Відомості, які містять названі нами цехові книги, і зокрема про походження учнів з ремісничих сімей, від батьків ремісників з дідів-прадідів, вказують на наявність в місті у XVII ст. потомственного ремісництва і традицій, що склалися в ремісничому середовищі. Подібно до того, як це було в західноєвропейських цехах, майстер тут мав право мати 1—2 учнів та 1—3 підмайстрів.

На жаль, в нашому розпорядженні немає даних про можливу кількість як ремісників, так і ремісничих учнів. Ми можемо лише припускати, що в місті, «на весь світ славному», було їх для зазначеного періоду стільки, скільки мали всі розвинуті міста з відповідною кількістю населення. Отже, з цього боку Кам'янець-Подільський був містом цілком на рівні свого часу. В судових документах міста за другу половину XVII ст. є чимало згадок про різні конфлікти між ремісниками з приводу учнів, а також про претензії батьків учнів, незадоволених ставленням до них майстрів-вихователів. Нічим не виправдана часом диференціація в строках

навчання учнів — від 1 до 5 років — дозволяє зробити припущення про існування певних пільг для певної категорії учнів. Цілком можливо, що учні з заможних родин проходили, особливо у XVIII ст., прискорений курс навчання. В кушнірському цеху вчилися діти майстрів як кушнірського, так і інших цехів. Думається, що їх батьки могли забезпечити їм навчання в майстерні ремісника і без виконання різного роду домашніх робіт, як це доводилось виконувати учням, що походили з незаможних родин селян і міщан.

Учні приходили в місто з ближніх і дальніх поселень, а закінчивши науку у цехового майстра, мали ще відбути мандрівку по країні з метою підвищення своєї кваліфікації у інших майстрів — «на всі чотири сторони». Майстер напучував: «Маєш вчитися, поки житимеш».

Наявність учнівства в місті свідчила про збереження тут специфіки середньовічного ремесла, яка полягала в тому, що в середині майстерні не було поділу праці і кожний ремісник з початку до кінця виконував всі операції, необхідні для виготовлення виробу. Звідси походила необхідність тривалого вивчення ремесла, отже, необхідність в учнях. Учніство протрималося на території України з часів Київської Русі до XVIII ст., і навіть подекуди XIX ст., тому що ремесло тут продовжувало існувати поруч з новими, вищими стадіями в розвитку промисловості.

Про збереження середньовічних порядків і правил поведінки свідчить процедура прийому учнів на навчання. Учень мав представити посвідчення про походження від пристойного подружжя, яке нічим не скомпрометувало себе в очах співгромадян. Учень, як правило, плати за виконану ним працю не одержував. Навпаки, за його навчання платили батьки. Щоправда, майстер зобов'язаний був дати учневі якийсь одяг. В кушнірському цеху у XVIII ст. це були здебільшого шапка, кунтуш, чоботи або матеріал на пошиття цих речей. При «визволенні», тобто по закінченні навчання, майстер забирав недоношені речі. Якщо учень зобов'язувався виконувати, крім процедури навчання, певну кількість роботи на майстра, то вступний внесок міг зробити замість батьків майстер. Зацікавленість майстрів-кушнірів в допоміжній робочій силі проглядає в клопотаннях про запис до них на навчання «хлопців».

Подібно до того, як це мало місце в німецьких феодальних цехах, в Кам'янці-Подільському, згідно з статутом ремісничих цехів, випадки втеч учнів від майстрів розглядалися цеховим урядом. Утікача переслідували, його могли затримати і силоміць повернути майстрові з будь-якого міста або села. Здебільшого втечі були зумовлені тяжким становищем учнів, яких нещадно експлуатували. Тримати учнів майстру було вигідно. Особливо, коли учень вже навчився щось робити. Адже учень був неоплачуваною робочою силою, яка могла замінити підмайстра, праця якого оплачувалась. Підмайстер був цілком підготовлений платний ремісник, який ще не став самостійним майстром.

Перехід з категорії учнів у підмайстри і підмайстрів — у майстри ставав все більш складною справою, на що не раз вказують документи цехів, а також магистерські протоколи. Це було зв'язано з розвитком елементів буржуазного підприємництва в ремеслі. Все частішали випадки перетворення звичайної ремісничої майстерні в розширену, що була першим кроком на шляху виникнення мануфактури. Це підтверджується досить численними фактами «вижимання» ремісників з рамок феодальної регламентації.

В 1702 р. кам'янець-подільські цехові кравці подали в суд скаргу на ремісника-майстра за те, [...] що той не виконував як слід свої обов'язки щодо цеху, а дбав лише про свої інтереси. Кравець Яків Ружицький, будучи членом цеху, уклав договір з позацеховими купцями для виконання вигідного замовлення на пошиття військової форми. Ружицький, кам'янець-подільський майстер, виступає перед нами як організатор і керівник своєрідного буржуазного підприємства в умовах феодального ладу (ЦДІА УРСР, ф. 39, Кам. маг., кн. 47, арк. 14 зв.). Цехмістер того ж кравецького цеху судився в др. половині XVII ст. з цеховими майстрами, яких він обмірював під час роздачі сукна на виконання замовлень. / Там же, кн. 46, арк. 85 зв./

Уже в XVII ст. ремісничі майстри раз у раз використовують поряд з працею підмайстрів працю найману. Наймити в них іменуються «працьовитими». Так, хазяїн працьовитого Гринька, говорячи йому за неслухняність, зауважував, що він, хазяїн, таких хлопців чимало «до Кам'янця привів і попродавав». /Там же, кн. 50, арк. 484—485. / Ці слова мають, очевидно, означати, що хазяїн Грицька зробив собі джерело прибутку з постачання робочої сили ремісникам, які почали використовувати працю наймитів.

Як бачимо на прикладі Кам'янця-Подільського, ремесло і ремісниче учнівство не зникло у XVIII ст., яке справедливо вважається мануфактурним періодом в історії вітчизняної промисловості, зазнавши певної еволюції в напрямі буржуазного розвитку. Ремесло проіснувало аж до появи фабричного виробництва як найбільш поширена форма промисловості. Тільки велика машинна індустрія змусила його поступитися місцем, яке воно займало протягом віків. Але якщо ремесло спричинилося до слави феодального Кам'янця-Подільського, то фабрична промисловість не стала основою дальшого розвитку міста. Подібно до багатьох інших міст в новий період, буржуазний період історії, Кам'янець-Подільський зійшов на становище другорядного, нічим не примітного міста, хіба тільки примітного минулою славою.

Таким чином, визначний ремісничий центр, і в зв'язку з цим центр ремісничого навчання, Кам'янець-Подільський становив міцну економічну ланку в процесі формування економічної, отже і національної єдності країни. Учні, яких місто притягало з усіх кінців України, сходились сюди і розходились по закінченні навчання, несучи з собою не лише знання в галузі ремесла, але й звички, поінформованість про життя великого міста, про його досягнення і соціальні конфлікти. Без сумніву, учнівство спричинилося, в певній мірі, до консолідації життя України в цілому і зокрема до консолідації сил народних мас в боротьбі з феодальним визиском і національним гнобленням.

Факти з історії учнівства змушують думати, що економічний розвиток Кам'янця-Подільського не відповідав розвитку національної і політичної свідомості. Відомо також, що це місто ніколи не стояло на чолі визвольного руху, на чолі формування української державності в роки визвольної війни тощо. Керівні позиції в економічному житті, отже і політичному, тут захопили польські, вірменські, грецькі, італійські заможні ремісники і купці, яких визвольні ідеї українського народу не хвилювали. Вони мали численні привілеї від польського уряду, які їм забезпечували панівне становище. Це був результат політики розрідження українського населення, і особливо по великих містах, які могли б стати на чолі визвольної боротьби. І тут велику негативну роль відіграв факт відсутності міст-голів, міст типу Москви, Парижу або Лондона. Розрідити національні еліти,

знеслили їх, оточивши привілейованими іноземцями, — це була продумана політика колоніального польського уряду, політика, успадкована від великих колоніальних імперій попереднього періоду і сформульована коротко — «дівіде ет імпера». Здійснити цю політику в місті, населення якого не виходило за рамки 2—3 десятків тисяч, за часів феодалізму було цілком не важко.

Цим, як нам здається, в значній мірі пояснюється те, що Кам'янець-Подільський, будучи визначним економічним центром, осередком численного ремісництва, що всюди було творцем міського життя, і численного ремісничого учнівства, не зміг стати відповідно великим політичним центром, центром боротьби українського народу з соціальним і національним гнітом.

[Б. д.]

Компан О.С.

*Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського. Ф. 297. Од. зб. 893. 11 арк. Машинопис.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Науковий архів Інституту історії України НАН України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 232.
2. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. / відп. ред. М.І. Марченко. Київ, 1963.
3. Клименко П. Місто і територія на Україні за часів Гетьманщини (1654—1767 pp.) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. Книга 7—8. Київ. 1926. С. 309—357.
4. Клименко П. Цехи на Україні. Т. I. Вип. 1. Суспільно-правні елементи цехової організації. Київ. 1929.
5. Клименко П. Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів м. Кам'янця-Подільського від 1601 до 1803 р. Київ. 1932.
6. Кісь Я. Ремесло і торгівля XIV—на початку XVIII ст. Соціальний і національний склад населення. Господарство і міста. Ремесло і торгівля // Історія Львова. Короткий нарис. Львів. 1956. С. 14—24.
7. Кісь Я. Промисловість Львова в період феодалізму (XIII—XIX ст.). Львів: Вид-во Львівського університету, 1968. 222 с.
8. Крип'якевич І. Адміністративний поділ України 1648—1654. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 2. Київ.: Наукова думка. 1966. С. 123—148.
9. Доценко А. Розвиток містечок як форми територіальної організації розселення (історико-економічний аспект) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : (збірник статей). Київ—Донецьк, 2001. Вип. 15.
10. Доценко А. Основні напрями соціально-економічного розвитку малих монофункціональних міст України // Український географічний журнал. 2011, № 1. С. 51—55.
11. Мельник Л., Мухіна З. Міста України в другій половині XVII ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. 388 с. // Український історичний журнал, 1963. № 6. С. 142—144.
12. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 297. № 275. Арк. 1.
13. Філіпович М.А. Найукраїнніша з українок // М.А. Філіпович, І.В. Клименко. Архів українського історика Олени Компан у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Біографічне дослідження. Науковий каталог. Київ, 2019. С. 32.

Отримано 16 травня 2024 р.

REFERENCES

1. Fond 1. Inventory 2. Unit 91. Fol. 232. Scientific Archive of Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine.
2. Kompan O.S. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the 17th century] / M.I. Marchenko (Ed.). Kyiv, 1963. [In Ukrainian].
3. Klymenko P. Misto i terytorii na Ukraini za chasiv Hetmanshchyny (1654—1767 rr.) [City and territory in Ukraine during the Hetmanate (1654—1767)]. *Zapysky istoriko-filolohich-noho viddilu VUAN* [Notes of the Historical and Philological Department of the All-Ukrainian Academy of Sciences]. Kyiv, 1926. Books 7—8, pp. 309—357. [In Ukrainian].
4. Klymenko P. Tsekhy na Ukraini. T. I. Vyp. 1. Suspilno-pravni elementy tsekhovoi orhanizatsii [Shops in Ukraine. Vol. I. Iss. 1. Socio-legal elements of the guild organization.]. Kyiv, 1929. [In Ukrainian].
5. Klymenko P. Tsekhova knyha bondariv, stelmakhiv, kolodiiv, stoliariv m. Kamianets-Podilskoho vid 1601 do 1803 r. [Workshop book of coopers, stelmachs, collodians, carpenters of the city of Kamianets-Podilsky from 1601 to 1803]. Kyiv, 1932. [In Ukrainian].
6. Kis Ya. Remeslo i torhivlia XIV — na pochatku XVIII st. Sotsialnyi i natsionalnyi sklad naselennyi. Hospodarstvo i mista. Remeslo i torhivlia [Craft and trade of the 14th — early 18th centuries. Social and national composition of the population. Economy and cities. Craft and trade] // *Istoriia Lvova. Korotkyi narys* [History of Lviv. A short essay]. Lvov, 1956. Pp. 14—24. [In Ukrainian].
7. Kis Ya. Promyslovist Lvova v period feodalizmu (XIII—XIX st.) [The industry of Lviv in the period of feudalism (13th—19th centuries)]. Lviv, 1968. 222 p. [In Ukrainian].
8. Krypiakievych I. Administratyvnyi podil Ukrainy 1648—1654 [Administrative division of Ukraine 1648—1654] // *Istorychni dzherela ta ykh vykorystannia*. T. 2. [Historical sources and their use. Vol. 2]. Kyiv, 1966. Pp. 123—148. [In Ukrainian].
9. Dotsenko A. Rozvytok mistechok yak formy terytorialnoi orhanizatsii rozselennia (istoryko-ekonomichnyi aspekt) [The development of towns as a form of territorial organization of settlement (historical and economic aspect)] // *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: (zbirnyk statei)* [History of Ukraine. Little-known names, events, facts: (collection of articles)]. Kyiv—Donetsk, 2001. Iss. 15. [In Ukrainian].
10. Dotsenko A. Osnovni napriamy sotsialno-ekonomichnoho rozvytku monofunktsionalnykh mist Ukrainy [The main directions of socio-economic development of small monofunctional cities of Ukraine]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal* [Ukrainian Geographical Journal]. Kyiv, 2011. No. 1, pp. 51—55. [In Ukrainian].
11. Melnyk L., Mykhina Z. Mista Ukrainy v druhii polovyni XVII st. [Cities of Ukraine in the second half of the 17th century. Kyiv, 1963. 388 p.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* [Ukrainian Historical Journal]. Kyiv, 1963. No. 6, pp. 142—144. [In Ukrainian].
12. Fond 297. Unit 275. Fol. 1. Institute of Manuscript of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine.
13. Filipovych M.A. Naiukrainisha z ukrainok [The most Ukrainian of Ukrainian women] // M.A. Filipovych, I.V. Klymenko. *Arkhiv ukrainskoho istoryka Oleny Kompan u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V.I. Vernadskoho. Biohrafichne doslidzhennia. Naukovyi kataloh* [M.A. Philipovych, I.V. Klymenko. Archive of the Ukrainian historian Olena Kompan in the fonds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine Institute of Manuscript. Biographical study. Scientific catalogue]. Kyiv, 2019. P. 32.

Received on May 16, 2024

Iryna Klymenko

V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ORCID: 0000-0002-0081-2055

E-mail: irinaklim18@gmail.com

FROM THE ARCHIVAL HERITAGE OF OLENA KOMPAN:
A LITTLE-KNOWN ARTICLE ON THE HISTORY OF UKRAINIAN CITIES
OF THE XVII—XVIII CENTURIES

The purpose of the work is to involve in scientific circulation a hitherto unpublished document on the scientific heritage of the famous national scientist Olena Kompan, which is stored in the Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V.I. Vernadsky, as a source for the study of the history of Ukrainian cities of the XVII—XVIII centuries, in particular the dynamics of the development of crafts, crafts and trade in Kamianets-Podilskyi. **The research methodology** is based on the application of the principles of historicism and objectivity and general historical methods of chronological, retrospective, problem-thematic. **Scientific novelty** of the study. For the first time, a documentary source authored by Olena Kompan, which covers the history of the Ukrainian city of Kamianets-Podilskyi in the XVII—XVIII centuries. Given its socio-economic development with an emphasis on the aspect of craft training, it is involved in scientific circulation. **Conclusions.** Among the multifaceted archival heritage of Olena Kompan, stored in the Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library, there is a set of documents on the subject, to which the well-known Ukrainian historian devoted a number of innovative works and a doctoral dissertation. The source value of the still unpublished research “History of Kamianets-Podilskyi as a Center of Craft Training in the XVII—XVIII Centuries” lies in the fact that it is based on the analysis of archival documents about the city of medieval Ukraine, in particular the “Guild’s Book of Furriers of Kamianets-Podilskyi XIII Century”. The scientist’s post reveals the history of the city of Kamianets-Podilskyi with an emphasis on its socio-economic development. The processes of the emergence of capitalist relations, the formation of the internal market in Ukraine in the XVII—XVIII centuries, the reasons for the growth of the urban population are highlighted, the dynamics of the development of crafts is analyzed and the need for craft training is substantiated.

Key words: Olena Kompan, history of the Ukrainian city, Kamianets-Podilskyi, 16th — 18th centuries, Institute of Manuscript of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, publication of document.